

Xiyabani – azadlıq aşiqi, milli mübariz

Böyük şeyxi yenidən öyrənməli və hamıya tanıtmalıyıq

Azərbaycanın azadlıq, müstəqillik və dövlətçilik tarixində xüsusi yer tutmuş şəxsiyyətlərdən biri də Şeyx Məhəmməd Xiyabani. Bu mövzuda həm Güney, həm də Quzey Azərbaycanda müəyyən tədqiqatlar aparılsa da, tarixşünaslıqda Xiyabani və onun adı ilə bağlı hərəkatın dolğun və ətraflı öyrənilib ictimaiyyətə təqdim edilməsi həllini gözləyən məsələlərdəndir.

Ötən 1 əsrin ilk 70 ilində bu tayda sovet hakimiyyətinin kommunist ideologiyası, İranda isə Pəhləvi və molla rejimlərinin fars şovinizmi bir sıra başqa mövzular kimi, Xiyabani hərəkatının da istənilən səviyyədə tədqiqinə və oxuculara çatdırılmasına imkan verməmişdir. Buna baxmayaraq, Arazın hər iki sahilində yazıb-yaradan tarixçi alimlərimiz ciddi təzyiqlər şəraitində olsa da, müəyyən əsərlər qələmə almış, tədqiqatlar aparmışlar.

Xalq yazıçısı Mirzə İbrahimovun "Cənubi Azərbaycanda milli demokratik hərəkat haqqında" sərəlvhəli məqaləsində, məşhur tədqiqatçı-jurnalists Qulam Məmmədlinin "Xiyabani" (Azərbaycan xalqının milli

azadlıq mübarizəsi tarixindən) kitabında, professor Şövkət Tağıyevanın "1917–1920-ci illərdə İran Azərbaycanında milli azadlıq hərəkatı" və "1920-ci il Təbriz üsyanı", professor Vüqar Əhmədın "Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin həyatı, mühiti və ədəbi fəaliyyəti" və tarix elmləri doktoru Eynulla Mədətlinin "Cənubi Azərbaycanda Şeyx Məhəmməd Xiyabani hərəkatı" adlı əsərlərində, AMEA-nın Şərqsünaslıq İnstitutunda "Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı–90" adlı elmi konfransının məqalələr toplusunda Güney Azərbaycanda ingilis imperializminə, İran irticaçılarına qarşı aparılan mübarizənin sosial-iqtisadi kökləri araşdırılmış-

dir. Bu tədqiqatlarda milli azadlıq hərəkatı və onun məğlubiyyətinin səbəbləri, 1920-ci il Təbriz üsyanı, zamanı Milli Hökumətin fəaliyyəti, Xiyabaninin ictimai, siyasi fəaliyyəti, fəlsəfi görüşləri, publisistikası və s. məsələlər də tədqiq və təhlil edilmişdir.

Pəhləvilərin hakimiyyəti illərində (1925–1979-cu illər) Güney Azərbaycanda milli hərəkat və bu hərəkata başçılıq etmiş şəxsiyyətlər haqqında yazmaq rəsmən yasaq edilmişdi. Tarixçi alimlər Əli Azərinin "Təbrizdə Şeyx Məhəmməd Xiyabani üsyanı", S.Sərdariniyanın "Azərbaycan məşhurları", S.Cavidin "Xatirə dəftərindən", H.Düzgünün "Şeyx Məhəmməd Xiyabani həmmaməsi", Ə.Kəsərinin "İşin başa çatması və Xiyabaninin öldürülməsi" əsərlərində, H.Nitqinin Şeyx Məhəmməd Xiyabani haqqında şeirində, azadlıq və demokratiya mücahidinin şəxsiyyəti və mübarizəsi əksini tapmışdır. Qafar Kəndlinin "Şeyx Məhəmməd Xiyabani. Azərbaycan və Azərbaycan demokratik qüvvələri" müqəddiməsi ilə oxucuya təqdim olunmuş kitabda isə Xiyabaninin bir sıra məqalələri və nitqləri toplanmışdır.

Azərbaycan Milli Hökumətinin rəhbəri Seyid Cəfər Pişəvəri 1946-cı il oktyabrın 2-də "Gülüstən" bağında Xiyabani büstünün açılışı ilə əlaqədar söylədiyi tarixi nitqində demişdi: "Rəşidlik zirvəsinə baxsaq, Səttar xan qəhrəman imiş. O, düşmən qabağında təslim olmamışdı. Amma fikir, elm və məlumat nöqtəyi-nəzərindən baxsaq, Şeyxin məqamı fəvqəladə böyükdür. Sərdar rəşid imiş, Şeyx o xasiyyətlərə malik halda, bir də onun alimlik məqamı var idi". Azərbaycan Milli Hökumətinin mövcud olduğu bir il ərzində Xiyabaniyə büst qoyulmaq-

la yanaşı, onun adına məktəb də verilmiş, ailəsi üçün Azərbaycan Milli Hökumətinin qərarı ilə xüsusi təqaüd də ayrılmışdır.

Bundan başqa, İran müəlliflərinəndən Ə.Kəsərinin, T.Atabəkinin, Z.Qiyaminin, H.Məkkinin, B.Kavənin və başqalarının fars dilində yazdığı əsərlərdə də Xiyabani hərəkatından bəhs edilmişdir. İranda "Nəvide Azərbaycan", "Şəmsə Təbriz", "Azərbaycanın səsi", "Əxtər" kimi qəzetlərində, "Varlıq", "Tribun", "Xudafərin", "Azərbaycanın günəşi", "Yol" və s. dərgilərdə Ş.M.Xiyabani hərəkatı və onun fəaliyyəti haqqında xeyli məlumat öz əksini tapmışdır.

Xarici tarixşünaslıq və elmi ədəbiyyatda Xiyabani hərəkatı və Şeyxin siyasi fəaliyyətini əks etdirən A.A.Vişneqradovanın "İran Azərbaycanda inqilabi hərəkat" və Q.Q.İlyinskiyin "Şeyx Məhəmməd Xiyabani" başlıqlı məqalələri, amerikalı tarixçi T.Svietoxovskinin "Rusiya Azərbaycanı. 1905–1920" əsəri də mübariz şeyxin həyat və fəaliyyətinə həsr edilmişdir.

Azərbaycan xalqının ictimai, siyasi və dövlət xadimi olan Şeyx Məhəmməd Xiyabani və onun başçılıq etdiyi hərəkat otaylı-butaylı Azərbaycan tarixşünaslığında mühüm yer tutur. Lakin bunu qənaətbəxş saymaq olmaz. Bu böyük şəxsiyyətin fəaliyyətinin hərtərəfli tədqiq və təhlili milli tarix elminin gündəmində duran məsələsi olmalıdır. Bu azadlıq aşiqinin, milli mübarizənin məslək və məramını, apardığı mübarizəni hərtərəfli öyrənmək və yeni nəsillərə çatdırmaq xiyabanişünaslığın qarşısında duran önəmli vəzifədir.

Sübhan TALIBLI,
AMEA-nın Şərqsünaslıq
İnstitutunun aparıcı elmi işçisi